

ESSAY

Hoe C.J. Lammers (1926-2009) waaiers van vragen openvouwde*

Een verlaat eerbetoon

Wout Ultee**

De hoofdstelling van dit eerbetoon is dat Lammers de sociologie twee waaiers aan vragen naliet. In de eerste gaat het om organisaties (zoals bedrijven, marineschepen en universiteiten), en niet alleen om hun doelgerichtheid en doelmatigheid (arbeidsproductiviteit, ziekteverzuim), maar ook om de strijd tussen hun leidinggevenden en leden (stakingen, mitterijen, studentenprotesten), evenals de leefomstandigheden van beide partijen (inwilliging van eisen). De tweede waaier betreft één betrekking tussen twee organisaties, de bezetting van landen door andere landen (de Tweede Wereldoorlog in zowel Azië als Europa, kolonisatiepraktijken van Engeland, Frankrijk en Nederland), waarbij opnieuw doelgerichtheid, doelmatigheid, leefbaarheid voor de onderworpenen en verzet tegen de overheerser aan bod komen. Een nevenstelling van deze hulde luidt dat Lammers deze waaiers in vier decennia zonder vooropgesteld plan en zonder nadere aankondiging bijna terloops heeft opengevouwen, hoewel achteraf de omtrekken van de waaiers worden uitgetekend door de titels van artikelen verschenen in uiteenlopende tijdschriften aan elkaar te rijgen. Een andere nevenstelling is dat het met deze waaiers gemakkelijker wordt waaiers van vragen over andere organisaties en andere interorganisationele betrekkingen te ontwerpen, zoals de economische betrekkingen tussen landen behorend tot dezelfde bovennationale instelling.

Hoewel er rond 1900, door toedoen van Durkheim en Weber, op de wetenschappelijke wereldmarkt scherp omlinjende onderzoeksprogramma's voor de sociologie de ronde deden en er onderzoeken waren verricht die als voorbeeld konden dienen, schoot pas na de Tweede Wereldoorlog de sociologie wortel binnen de Nederlandse universiteiten. De eerste Nederlandse socioloog die de twee toptijdschriften van de internationale sociologie haalde, was Cor Lammers (1928-2009), en wel de *American Journal of Sociology* in 1967 en de *American Sociological Review* in 1971. Alle in de meest uiteenlopende tijdschriften verschenen onderzoeken van Lammers overziende, bestudeerde hij zo veel verschillende onderwerpen, dat hij van de hak op de tak lijkt te zijn gesprongen, wat toch niet de vestiging van een vak in de universiteit bevordert. In dit eerbetoon betoog ik dat Lammers, door van vraag te wisselen, niet alleen hypothesen nogmaals toetste en uit

* Deze bijdrage behelst een deel van een voordracht op de middag over het werk van C.J. Lammers te Leiden op 25 maart 2011, dat door omstandigheden buiten de schrijver nu pas verschijnt.

** Wout Ultee is met emeritaat en was werkzaam aan de Radboud Universiteit Nijmegen. E-mailadres: w.ultee@ru.nl.

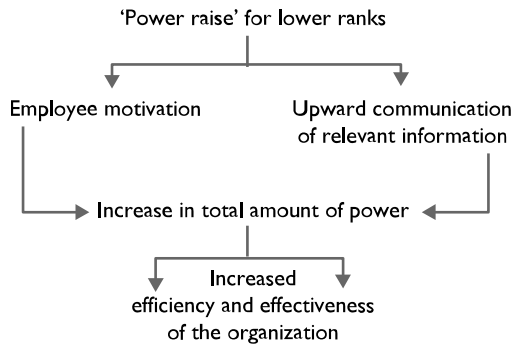
inhoudsrijke hypothesen nieuwe afleidingen maakte, maar bovenal twee waaiers van vragen openvouwde en daarmee aan latere generaties voorbeelden naliet. Dat Lammers deze vaardigheden beheerste, bleek reeds uit zijn twee Amerikaanse artikelen: het eerste over machtsverhoudingen in organisaties in het algemeen, het tweede over universiteiten, één enkel soort organisaties, en de minder onevenwichtige machtsverhoudingen daarbinnen, afgelezen aan de sterkte van studentenvakbonden.

Sociologie handelt volgens hedendaagse leerboeken – met inbegrip van *Sociologie* door Ultee, Arts en Flap – over samenlevingen, veelal gelijkgesteld met staten. Het oeuvre van Lammers in ogeschouw nemend, blijkt het te handelen over organisaties. Er zijn vele soorten organisaties en staten vormen maar één bepaalde soort, wat Lammers' organisatiesociologie in elk geval wat probleemstelling betreft algemener maakt dan menig leerboek. Titels als *Samenlevingen* en *Organisaties vergelijkenderwijs* bakenen echter enkel een object af en staan nog niet voor volgroeide vragen. Over welke meer toegespitste vragen handelen Lammers' organisatiesociologische onderzoekartikelen, wel te onderscheiden van zijn boeken *Organisaties vergelijkenderwijs* uit 1984 en *Organiseren van bovenaf en van onderop* uit 1993? Lammers blijkt veertig jaar met verbluffende vasthoudendheid te hebben gewerkt aan vragen over de verhouding tussen leiding en leden in organisaties en de gevolgen daarvan, niet alleen voor de doeltreffendheid (effectiviteit) en doelmatigheid (efficiëntie) van organisaties, maar ook voor de hoeveelheid strijd in organisaties en voor verschillen in leef- en werkomstandigheden tussen de partijen binnen organisaties.

Lammers' eerdere vragen over organisaties: bedrijven, schepen, universiteiten

Mijn betoog over de manier waarop Lammers waaiers van vragen openvouwde, begint met zijn AJS-stuk van 1967. In 'Power and Participation in Formal Organizations' neemt Lammers afscheid van de uitspraak van het systeemfunctionalisme dat de onderdelen van organisaties in elkaar passen en op elkaar zijn afgestemd. Organisaties bestaan nu uit minstens twee partijen; de ene is bevoegd om te beslissen en leidt een beter leven, de andere voert beslissingen uit en heeft het moeilijk. Leiders en leden hebben tegengestelde belangen, wat tot één of andere vorm van strijd leidt. Die strijd verkleint in bepaalde mate de effectiviteit en efficiëntie van organisaties. Zoals Lammers in de eerste alinea van zijn artikel uit 1967 zegt: in de laatste twintig jaar is de industriële sociologie gekastijd omdat ze verschillen in macht en inkomen tussen strijdende partijen in organisaties verwaarloosde.

Vervolgens gaat Lammers in zijn AJS-stuk dieper graven. Als de leiders van een organisatie meer beslissingsbevoegdheid delegeren, raken de leden van die organisatie meer gemotiveerd, wat de doeltreffendheid en de doelmatigheid van de organisatie vergroot. Tevens stijgt door overleg tussen leiders en leden de informatie bij leiders. Dat doet ook de effectiviteit en efficiëntie toenemen. Lammers vat zijn theorie samen in een figuur, hier figuur 1.

Figuur 1 Lammers' antwoord op de vraag naar het waarom van de mate van doeltreffendheid en de mate van doelmatigheid van organisaties (Lammers, *AJS* 1967, p. 210)

Dan komt in Lammers' *AJS*-stuk de klap op de vuurpijl. Als bij minder onevenwichtige machtsverhoudingen tussen leiders en leden de effectiviteit en efficiëntie van organisaties stijgen neemt de macht van een organisatie over haar omgeving toe, en bijgevolg het inkomen van beide partijen. In tegenstelling tot een theorie die van zuivere belangentegenstellingen uitgaat, doet meer macht voor de minder machtigen de algehele macht van machthebbers niet dalen, en door hogere effectiviteit en efficiëntie verbeteren de leef- en werkomstandigheden van beide partijen.

Lammers beroept zich voor de hypothese dat delegatie van macht binnen een organisatie de leefomstandigheden van alle partijen binnen die organisatie verhoogt, op de Amerikaanse econoom Galbraith en de Nederlandse econoom Pen. Dat macht geen nul-som-spel vormt, is overigens vaker uitgelegd met de lonen die Henry Ford in de jaren 1920 betaalde aan zijn arbeiders. Omdat die hoog waren, konden ook lopende-banarbeiders een auto kopen. Dat deed ze trouwens harder werken en verhoogde de winst. Lammers staft zijn hypothesen met gegevens van Philipsen over ziekteverzuim in bedrijven en van Teulings over arbeidsproductiviteit van bedrijfsafdelingen.

In tegenstelling tot de indruk die figuur 1 wekt, beantwoordt Lammers' theorie niet alleen vragen aangaande doeltreffendheid en doelmatigheid van organisaties, een onderdeel van Webers rationaliseringsvraag. Lammers' theorie gaat tevens over strijd binnen organisaties, en daarmee over het cohesieprobleem, dat sinds Durkheims studies over arbeidsdeling, zelfdoding en godsdienstige mythen en rituelen als een andere hoofdvraag van de sociologie geldt. En die theorie gaat ook nog over verschillen in leef- en werkomstandigheden, en daarmee inkomen, tussen de partijen in organisaties. Ongelijkheid vormt volgens Thurlings en Laeyendecker, twee leden van de generatie sociologen net na Lammers, een derde hoofdvraag van de sociologie. Die wordt teruggelid tot Ferguson en Millar, behorend tot de Schotse Verlichting uit de achttiende eeuw.

De organisaties waarover 'Formal Organizations' vragen stelde, waren bedrijven. In 1969 ging Lammers in de *Administrative Science Quarterly* een stap verder. 'Strikes and Mutinies' beantwoordt zowel vragen over strijd binnen bedrijven,

in Lammers' termen industriële organisaties waarbinnen de loononderhandelingen soms moeizaam verlopen en waarvan de arbeiders weleens staken, als vragen over strijd op marineschepen, militaire organisaties waarvan de bemanning soms muit tegen de bewindvoerder. Lammers bracht gegevens over twintig stakingen en twintig muiterijen bij elkaar, wat leidde tot de ondertitel 'A Comparative Study of Organizational Conflicts between Rulers and Ruled'. De onderzoeksvraag luidt of de factoren uit gangbare theorieën over het winnen van stakingen door werknemers, ook toepasbaar zijn bij geslaagde muiterijen. Het verschijnsel dat wordt verklaard, is dus niet de doeltreffendheid of doelmatigheid van twee soorten organisaties, maar de inwilliging van grieven van werknemers en mariërs over hun leef- en werkomstandigheden.

Lammers' lijst van stakingen omvatte overigens niet de Amsterdamse Februaristaking van 1941, die in 1959 in de *Moderne Sociologie* van J.J.A. van Doorn en C.J. Lammers als voorbeeld diende bij de toetsing van een systeemfunctionalistische hypothese. Onder beroep op *De februaristaking* uit 1954 van de historicus B.A. Sijes, die rapporten van de politie en de bezetter las en na de oorlog met betrokkenen sprak, betoogde *Moderne Sociologie* dat die staking door de geringe interactie tussen stakers mislukte. Bij nalezen in Sijes bleef de interactie echter beperkt omdat de bezetter die met het geweer verhinderde. *Moderne Sociologie* zegt slechts dat de stakers geweld van Duitse zijde *verwachtten*. Het *feitelijke* gebeuren maakte Sijes aanschouwelijk met twee plattegronden van Amsterdam, vervaardigd aan de hand van een lijst met gewonden en doden door Duitse kogels of handgranaten, verstrekt door de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst. Op de ene kaart staan de plekken aangegeven waar op 25 februari 1941 bij schietpartijen slachtoffers vielen, op de andere waar dat op 26 februari gebeurde. Naar die kaarten verwees *Moderne Sociologie* niet, daarmee vragen over het disfunctioneren van een systeem uit de weg gaande. Er was een derde partij, naast de stakers en hun werkgevers, die de interactie tussen stakers belemmerde. In de verklaringen uit 'Strikes and Mutinies' spelen derden wel een hoofdrol.

In 1971 verscheen in de ASR 'Student Unionism in the Netherlands'. Ditmaal ging de vraag over één partij binnen universiteiten, een organisatie die verschillende geledingen kent, zijnde bestuurders, staf, studenten en technisch-administratief personeel. Studenten stemmen met grotere kans voor een meer strijdbare partij in de studentenraad van een universiteit als hun ouders geen bul hebben, als studenten niet lid zijn van een gezelligheidsvereniging en als ze leven van een beurs (die ze toen alleen kregen als hun ouders minder verdienden dan een bepaald bedrag). Ditmaal gaat de vraag over universiteiten als organisaties niet over hun doeltreffendheid of doelmatigheid, maar over verschillen in strijdbaarheid binnen een minder machtige geleding van een organisatie.

Tot slot 'Localism, Cosmopolitanism, and Faculty Response' in *Sociology of Education* van 1974. Dit onderzoeksverslag handelt over een andere partij binnen de universiteit als organisatie, de hoogleraren, maar stelt de vraag welke factoren hen bij universitaire verkiezingen meer dan wel minder behoudend doen stemmen. De opsomming van die factoren heeft veel weg van de lijst voor het stemgedrag van studenten bij universitaire verkiezingen.

Aan de aard van de gegevens in bovenstaande studies ga ik voorbij en ook hun hypothesen doe ik niet uit de doeken. Lammers vouwde een waaier van vragen

open over de gevolgen van de verhoudingen tussen partijen binnen organisaties, door, na vragen over doelgerichtheid en doelmatigheid van organisaties, ook vragen aan bod te laten komen over de mate van strijd daarbinnen en vragen over verschillen in leefomstandigheden tussen leiding en leden, dan door een rijtje organisaties af te werken, en vervolgens vragen over afzonderlijke partijen binnen organisaties. De kwestie of Lammers dit ‘vragenplaatje’ in 1967 al in zijn achterhoofd had, doet niet ter zake. Ook als het al doende is gegroeid, kunnen hedendaagse sociologen er een voorbeeld aan nemen.

Lammers’ latere vragen over organisaties: staten die bezet worden door andere staten

Lammers’ *Organiseren van bovenaf en van onderop* uit 1993 begint met het beeld van organisaties als recalcitrante werktuigen. Volgens Lammers is de hoofdvraag van de organisatiesociologie de verklaring van de mate van effectiviteit en efficiëntie van organisaties. Organisaties kiezen doelen, hebben middelen en zetten zo weinig mogelijk middelen in om hun doelen zo veel mogelijk te bereiken.

De afzonderlijke hoofdstukken van *Vreemde overheersing: Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* uit 2005 verschenen tussen 1988 en 2003 in uiteenlopende Nederlandse tijdschriften, en soms tevens in Duitse of Engelse vertaling. De militaire inval van een staat in een andere staat vormt voor Lammers een betrekking tussen twee eens onafhankelijke organisaties en elk hoofdstuk gaat over bezettingen, en daarom over een gewelddadige relatie tussen een overheersende en een overheerste partij binnen een nieuwe organisatie. Stelt Lammers, gedachtig zijn eerdere waaier van vragen over andersoortige organisaties, ditmaal vragen over de effectiviteit en efficiëntie van bezettingen? Ja, eerst een vraag over doelbereik en dan een meer gegevens vereisende vraag over doelmatigheid, en Lammers’ nog latere vragen handelen over de leefbaarheid van een bezetting voor de inwoners van de bezette staat en over verzet. Lammers beantwoordt bovendien niet alleen vragen over ‘De Bezetting’, de bezetting van Nederland door Duitsland in 1940-1945. Hij brengt ook vragen te berde over de bezetting van Nederlands-Indië door Japan in 1942-1945, evenals vragen over Nederland als bezettende mogendheid van 1648 tot en met nu, met inbegrip van Nederland als deelnemer aan recente vredesmissies van de Verenigde Naties.

Lammers hield in 1990 een voordracht bij de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen getiteld ‘Macht en gezag van de Duitse bezetter’, die dat jaar in de *Mededelingen van de Afdeling Letterkunde* van de KNAW verscheen. Die bezetter wist in Nederland meer van zijn doelen te bereiken dan in België en Frankrijk. Het Nederlandse bedrijfsleven voldeed in sterkere mate aan de hem opgelegde verplichtingen, de overheidsorganen werkten meer mee, en het percentage uit Nederland weggevoerde Joden was hoger dan de betreffende percentages voor België en Frankrijk. De vraag die Lammers vervolgens stelde, luidt waarom de Duitse bezetter in Nederland effectiever was. ‘De vraag rijst dan: hoe kregen de Duitsers het voor elkaar om zowel de organisatorische infrastructuur van onze samenleving tot op grote hoogte conform hun intenties te hervormen, als tegelijkertijd dat veranderende “apparaat” dienstbaar te maken aan hun doelstellingen? Welke middelen wendden zij aan om onze economie en ons

openbaar bestuur voor hen beheersbaar en bestuurbaar te maken en tevens te doen functioneren als effectieve instrumenten van hun bezettingsbeleid?’

Lammers’ antwoord luidde dat de Duitse bezetter van Nederland na het bombardement van Rotterdam en de overgave van het Nederlands leger aanvankelijk geen geweld meer toepaste. Aan het begin van de bezettingstijd hanteerde de Duitse bezetter lokmiddelen als het ziekenfondsbesluit, waarmee een slepende kwestie werd beslecht. Daarnaast had de Duitse bezetter aanvankelijk een bepaalde mate van rationeel-legaal quasi-gezag, onder andere door de richtlijnen die de naar Engeland gevluchte Nederlandse regering bij haar ambtenaren achterliet. Lammers breidde daarmee Webers theorie uit over de gevolgen van gezag voor de mate waarin machthebbers hun doelen bereiken. De Duitse lokmiddelen en het Duits gezag in België en Frankrijk kwamen niet uit de verf.

In *Mens en Maatschappij* van 1994 stapt Lammers over van de vraag naar de effectiviteit van de Duitse bezetting van Nederland naar de vraag aangaande de doelmatigheid van de Duitse bezetting van Nederland vergeleken met die van Denemarken en Polen. Die vraag betreft dus niet alleen het resultaat van Duitse inspanningen, maar ook de omvang van de inspanningen zelf. De hypothese is dat als het niveau van topcollaboratie in een land hoger ligt, de ‘nettobaten’ voor de bezetter groter zijn. In Denemarken werkte de oude regering samen met de bezetter, in Nederland was de regering gevlucht en namen de Duitsers het hoogste regeringsniveau over, in Polen kwamen ook de lagere regionen in Duitse handen. In Denemarken zette de Duitse bezetter bijgevolg de minste middelen in en in Polen de meeste, wat tot de verwachting leidt dat de bezetting van Denemarken voor de Duitsers het meest efficiënt was en die van Polen het minst.

In dit artikel, getiteld ‘Collaboreren op niveau’, werpt Lammers ook de vraag op in welke mate voor de niet-joodse inwoners van Denemarken, Nederland en Polen de Duitse bezetting ‘leefbaar’ was. Een ander artikel verscheen in *Mens en Maatschappij* van 1999 met als titel ‘De Japanse bezetting van Indonesië vergeleken met de Duitse bezetting van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog’. De vraag aldaar betreft niet de doeltreffend- en doelmatigheid van twee bezettingen, maar de Indonesiërs onder Japans bewind vergeleken met Nederlanders onder Duits bewind. In Nederlands-Indië werden tijdens de Japanse bezetting alle Nederlanders in kampen opgesloten. Lammers gaat overigens behalve op de vraag naar de leefbaarheid in deze kampen, ook in op de vraag naar het verzet van geïnterneerden. Daarbij trekt hij vergelijkingen met verzet in Duitse kampen, meer in het bijzonder de opstand in 1943 in het kamp te Sobibor, waar Duitse troepen onder meer 33.000 Nederlandse Joden bij aankomst vernietigden.

In al deze studies over bezettingen gaat het niet alleen om gevolgen op één bepaald tijdstip of tijdens de bezettingstijd in zijn geheel. Lammers schetst telkens het verloop van een bezetting wat betreft effectiviteit, efficiëntie, leefomstandigheden van de bevolking en verzet door kampbewoners. Op deze manier, dat wil zeggen door het aantal tijdstippen te vergroten, maakt Lammers de toetsing van zijn hypothesen op niet meer dan twee of drie landen sterker.

Lammers’ voordracht voor de KNAW uit 2003 over ‘Nederland als bezettende mogendheid 1648-2001’, weer verschenen als *Mededeling van de Afdeling Letterkunde*, heeft een ietwat misleidende titel, maar is juist door haar onaangekondigde

inhoud belangwekkend. De aan de orde gestelde vraag blijkt namelijk te zijn of Nederland, Engeland en Frankrijk door de eeuwen heen dezelfde bezettingsstijl vertonen. Deze wending in Lammers' vragen stemt tot nadenken. De stijl van een bezetter lijkt iets geheel anders dan de doelen die een bezetter nastreeft en de middelen die deze daarbij inzet. Een bezettingsstijl blijkt bij Lammers echter neer te komen op de combinatie van de telkens weer door een land bij bezettingen gekozen of juist afgewezen doelen met de door dat land bij een bezetting steeds ingezette of verworpen middelen. In de slotbeschouwing bij *Vreemde overheersing* en in 'De Amerikaanse bezetting van Irak', verschenen in het tijdschrift *Sociologie* van 2007, komen tevens de bezettingsstijlen van Duitsland en de Verenigde Staten aan bod. Misschien hoorden die hoofdstukken aan het begin van *Vreemde overheersing*. Want waarom zou een staat ooit een andere staat willen bezetten en daarvoor middelen aanwenden?

Dat Lammers in zijn tweede reeks concrete organisatiesociologische onderzoeken opnieuw een waaier van vragen openvouwde, moge inmiddels duidelijk zijn. Dat gebeurde ietwat consequenter dan de eerste keer: de doeltreffendheid en doelmatigheid van bezettingen komen meer aan de orde dan die van bedrijven. Wel blijven de leefomstandigheden van bezetters buiten beeld. Waar is een hoofdstuk over de veraangenaming van het leven van Japanse soldaten door troostmeisjes? Toch is er een belangrijk verschil tussen de eerste en de tweede waaier van vragen. Terwijl Lammers voor de eerste waaier organisaties als vaste eenheden beschouwde, bestudeert hij voor de tweede waaier organisaties die zijn ontstaan door de gewelddadige overname van een staat door een andere. Lammers bereidde de studie van dit soort interorganisatiele betrekkingen in 1988 voor in een artikel voor *Administrative Science Quarterly*, dat vertaald het eerste hoofdstuk van *Vreemde overheersing* werd.

Er zijn natuurlijk meer betrekkingen tussen staten mogelijk dan bezettingen, zoals het opgaan van eens politiek autonome Europese landen in een Europese Unie. Een waaier van vragen daarover vormt het geraamte voor een diepgaande studie naar EU- en euroscepticisme blijkend uit de Eurobarometer, verkiezingsuitslagen en stakingen tegen bedrijven die hoofdkantoren en productievervestigingen verplaatsen. Dan moeten echter, naast hoger en lager opgeleide personen en de afzonderlijke deelstaten, ook bedrijven in de maakindustrie worden onderscheiden als partij binnen de Europese Unie, evenals financiële instellingen, dat wil zeggen geen natuurlijke personen maar zuivere rechtspersonen. Verhoogt de Europese Unie voor alle deelstaten economische groeipercentages en verlaagt ze voor elk van die staten werkloosheidspercentages? En komen die veranderingen hoger en lager opgeleide personen evenveel ten goede? En welke zijn de voordelen voor naamloze vennootschappen, rechtspersonen met verminderde aansprakelijkheid?

Naast organisatiesociologie ook marktsociologie en traditiesociologie?

Door bedrijven, oorlogsschepen, universiteiten, en ook ziekenhuizen (ik doel op Lammers' 'Het ziekenhuis als kastemaatschappij' in de *Sociologische Gids* van 1967) als organisaties op te vatten en bezettingen als interorganisatiele betrekkingen, legde Lammers banden tussen de bezettingssociologie, de

arbeidssociologie, de militaire sociologie, de onderwijssociologie en de medische sociologie. Op een bijeenkomst in 2009 te Breda over Van Doorns werk, zei Lammers desgevraagd dat de gedachte dat de organisatiesociologie allerlei deelsociologieën met elkaar verenigt, een van Van Doorns belangrijkste inzichten was. Als dat zo is, deed Lammers daar meer mee dan Van Doorn. En opvallend genoeg beantwoordt Lammers' organisatiesociologie vragen over drie verschijnselen waarop de hoofdvragen van de sociologie volgens leerboeken als Thurlings' *De wetenschap der samenleving* uit 1977, Laeyendeckers *Orde, verandering en ongelijkheid* uit 1981 en Van Hoof en Van Ruyssveldts *Sociologie en de moderne samenleving* uit 1996 betrekking hebben. Daardoor draagt Lammers' werk bij aan de algemene sociologie.

In hoeverre was Lammers een groot algemeen socioloog? Dat er kapers op de kust van de organisatiesociologie waren, is opgemerkt door Van Doorn, in 'Pleidooien voor een marktsociologie', een lange bespreking in *Mens en Maatschappij* van 1969 van een boek geschreven door Hans Albert. Deze verdedigt daarin de stelling dat de wetenschap van de economie met de grensnutleer tot een beslissingslogica is geworden en weer tot bloei kan komen als een marktsociologie. Albert grijpt daarbij terug op Heilbroners *The Worldly Philosophers* uit 1953, volgens welke goederen, wanneer mensensamenlevingen op meerdere plaatsen en tijden in de beschouwing worden betrokken, op drie manieren zijn voortgebracht: door tradities, door organisaties en door markten. Ik kan hier slechts opmerken dat de bijdragen van Van Doorn – en Lammers – aan de marktsociologie beperkt bleven en de traditiesociologie door toedoen van Zijdeveld in Nederland cultuursociologie is genoemd.

De stelling van Heilbroner kan ook algemener worden verwoord: de handelingen van mensen, niet alleen de vervaardiging van goederen als het dagelijks brood, worden – afhankelijk van plaats en tijd – min of meer en met wisselende nevengevolgen op elkaar afgestemd door tradities, organisaties en markten. Mensen houden zich door de achting en minachting die ze van anderen ontvangen, aan de gebruiken in plaatselijke gemeenschappen en verstoren zo het daar geldende wereldbeeld niet, door lijfstraffen en vrijheidsberoving leven ze de wetten van het hoogste gezag na, en door de verlokkingen van geldelijke voordelen die markten bieden varen ze wel. Dat de beantwoording van vragen over bedrijfsorganisaties niet zonder een beroep kan op hun omgeving, in het bijzonder de sterkte van hun positie op afzetmarkten, bleek al uit Lammers' bewering dat verschuivingen in de machtsverhoudingen tussen gezagsdragers en ondergeschikten geen nul-som-spel is. Waarden, normen en wereldbeelden leken afwezig te zijn in Lammers' bezettingssociologie, maar doemden op in Lammers' laatste artikelen, die over bezettingstijlen gaan. De vraag na Lammers' werk is die naar de verhouding tussen markten, organisaties en tradities.